

MAGDALENA SPRENGER

Muzeum Archeologiczne w Poznaniu

**Relikty wczesnośredniowiecznych umocnień obronnych.
Ślady przeszłości na Ostrowie Tumskim w Poznaniu**

Relics of Early Medieval Fortifications.
Traces of the Past at Ostrów Tumski in Poznań

Wędrując cichymi, uroczymi uliczkami dzisiejszego Ostrowa Tumskiego, trudno wyobrazić sobie, że w odległej przeszłości miejsce to tętniło życiem. Tymczasem 10 wieków temu na wyspie mieścił się potężny ośrodek grodowy. Jak doszło do jego powstania? W jakim celu go zbudowano? Zaczniemy od początku.

Słowo „gród” początkowo oznaczało po prostu ogrodzony obszar, z czasem zaś nabrało znaczenia twierdzy chronionej przez drewniano-ziemne umocnienia. Grody stanowiły zabudowę typową dla obszaru niemal całej wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny¹. Wznoszono je, aby utrudnić bądź uniemożliwić wrogowi przedarcie się w głąb bronionego terenu. Stąd grody lokowano na przebiegu ważnych szlaków komunikacyjnych, w miejscach strategicznych, z natury obronnych – na wyniesieniach lub wyspach. Ośrodki grodowe były zróżnicowane; ich powierzchnia wahała się od połowy hektara do kilku, kilkunastu, a nawet kilkudziesięciu hektarów. Wygląd umocnień obronnych także był różnorodny – w niektórych grodach wznoszono tylko umocnienia odcinkowe, natomiast w innych odkryto nawet kilka pierścieni wałów. Do ich budowy wykorzystywano surowiec dostępny w bliskiej okolicy: drewno, ziemię, glinę, kamień².

¹ Wyjątkiem są obszary zasiedlone przez Słowian południowych, gdzie plemiona słowiańskie przyswoiły murowane twierdze, por. Z. Kurnatowska, *Grody wczesnośredniowieczne u Słowian*, [w:] *Ląd nad Wartą. Dziedzictwo kultury słowiańskiej i cysterskiej*, red. M. Brzostowicz, H. Mizerska, J. Wrzesiński, Poznań – Łąd 2005, s. 27-30.

² Z. Kurnatowska, *Grody wczesnośredniowieczne u Słowian*, s. 31; P. Sankiewicz, *Wczesnośredniowieczne umocnienia obronne grodu na Ostrowie Tumskim w Poznaniu*, maszynopis pracy magisterskiej w Bibliotece IP UAM, Poznań 2006, s. 9.

Oczywiste jest, że oprócz umocnień każdy ośrodek grodowy miał także swoich obrońców. Pełnienie straży należało do obowiązków mieszkańców grodu bądź też powoływano w tym celu stałe załogi³. W okresach zagrożenia w grodzie przechowywano zapasy żywności oraz gromadzono wojska na wyprawę wojenną. W czasie pokoju to tutaj handlowano, składano daniny i podatki. W grodzie rezydował władca lub jego namiestnik (comes; w późniejszych czasach kasztelan). Zrozumiałe więc, że grody stanowiły centra gospodarcze i polityczne.

Jednakże badania archeologiczne sugerują, że Słowianie budowali także warowne ośrodki, których nie zamieszkiwali (w trakcie badań nie zarejestrowano śladów po osadnictwie). W takich przypadkach umocnienia otaczały stosunkowo duży obszar, ulokowany zwykle na terenach nienadających się do zamieszkania (podmokłych, bagiennych). Wysznuo stąd wniosek, że ośrodki te służyły przypuszczalnie jako schronienie okolicznej ludności tylko w sytuacji zagrożenia. W literaturze przedmiotu grody tego typu noszą nazwę schronieniowych lub refugialnych⁴.

Odkryto także nieliczne ośrodki, datowane na VII/VIII w., których umocnienia należy traktować raczej symbolicznie. Są to przestrzenie otoczone przez niezbyt głębokie rowy albo niewysokie wały, które nie mogły pełnić funkcji ochronnej. Na ogrodzonym terenie nie zarejestrowano śladów stałego osadnictwa, natrafiono natomiast na pozostałości palenisk oraz uczt. Takie ośrodki uznaje się za obiekty pełniące funkcje sakralne, kultowe (np. Szeligi pod Płockiem)⁵.

Dostępu do wnętrza grodu broniły nie tylko umocnienia, lecz także inne elementy, a więc rozmaite zasieki (czostki), palisady, cieki wodne oraz fosy (Daleszyn, Giecz, Łąd)⁶. Fosa pełniła także dodatkową funkcję, mianowicie osuszała teren przedpola wału, odprowadzając nadmiar wody, co znacznie wpływało na trwałość i statykę drewniano-ziemnych konstrukcji (Bruszczewo). Fosa stosowano niekiedy także w grodach, do których dostępu broniło kilka pierścieni umocnień; w takich przypadkach służyły do przegradzania poszczególnych pierścieni (Łęczycza).

Rodzaje wznoszonych umocnień obronnych są różnorodne. Umiejętność budowania wałów rozwijała się od prostych palisad i fos⁷, przez konstrukcje mniejszej wielkości do potężnych umocnień sięgających dziesięciu, a nawet kilkunastu metrów wysokości. Niewątpliwie apogeum polskiego budownictwa grodowego przypada na czasy panowania dynastii Piastów; po tym okresie ośrodki grodowe zaczęto zastępować miastami.

³ P. Sankiewicz, *Wczesnośredniowieczne umocnienia obronne*, s. 8-10.

⁴ Tamże, s. 10.

⁵ Z. Kurnatowska, *Grody wczesnośredniowieczne u Słowian*, s. 33-37.

⁶ P. Sankiewicz, *Wczesnośredniowieczne umocnienia obronne*, s. 10-11.

⁷ J. Kostrzewski, *Wielkopolska w pradziejach*, Warszawa – Wrocław 1955, s. 270-271; P. Sankiewicz, *Wczesnośredniowieczne umocnienia obronne*, s. 12-13.

Najstarszą formą grodzenia terenu była palisada (częstokół) lub też płot palisadowy w postaci pojedynczego lub kilku pierścieni (Santok, Biskupin, Gniezno). Konstrukcja ta często współwystępowała z fosami (suchymi lub wypełnionymi wodą). Stanowiła skuteczną ochronę przed zwierzętami i obcymi, jednak nie była wystarczająca w przypadku zorganizowanego ataku. Obok umocnień palisadowych zaczęto więc wznosić drewniano-ziemne wały, stanowiące znacznie skuteczniejszą ochronę przed zagrożeniami. Grody chronione palisadą zanikają około połowy X w.; odtąd palisady wykorzystywano jako element umocnień obronnych służący do podtrzymywania wału ziemnego lub konstrukcji skrzyniowych.

Najistotniejszym problemem budowniczych drewniano-ziemnych umocnień była statyka konstrukcji. Przed rozpoczęciem budowy wzmacniano teren poprzez podsypywanie gruntu, wykładanie faszyną, plecionkami z gałęzi, utwardzanie za pomocą kamieni i drewna. Ponadto, w trakcie wznoszenia umocnień stosowano odsadzki, murki, płaszcze kamienne, ławy kamienne⁸.

Na interesującym nas obszarze, a więc na terenie Wielkopolski, najczęściej spotykamy wały obronne wznoszone w konstrukcji rusztowej⁹ lub przekładkowej¹⁰, wzmacnianej przez zastosowanie pionowych pali (tzw. pilotów) oraz haków¹¹.

Najniższe partie umocnień stanowiły zwykle skrzynie (izbice)¹² z drewnianych bali, o kamiennym, glinianym, ziemnym bądź drewniano-ziemnym jądrze. Bale zaopatrywano w haki¹³, uzyskiwane z nie do końca odciętych od pnia konarów. Kierowane w górę chroniły konstrukcję skrzyni przed rozsuwaniem oraz przytrzymały legary stanowiące jej wypełnisko. Gdy skierowano je w dół, zakotwiczały konstrukcję w gruncie. Konstrukcje hakowe są popularne na polskich stanowiskach wczesnośredniowiecznych; odślonięto je w wielu ważnych ośrodkach monarchii wczesnopiastowskiej (Gnieźnie, Poznaniu, Lubuszu, Kołobrzegu, Gdańsku, Opolu, Wrocławiu i na Wolinie).

Wyższe partie wałów często wznoszono w konstrukcji rusztowej¹⁴. Umocnienia tego typu odkryto zarówno w ośrodkach plemiennych (Daleszynie, Bruszcze-

---

⁸ Z. Kurnatowska, *Grody wczesnośredniowieczne u Słowian*, s. 33; P. Sankiewicz, *Wczesnośredniowieczne umocnienia obronne*, s. 14-21.

⁹ Przesypywane ziemią warstwy bierwion opierają się na poprzecznych legarach biegnących wzdłuż dłuższej osi wału.

¹⁰ Przesypywane ziemią warstwy drewna ułożone na przemian wzdłuż i w poprzek przebiegu wału.

¹¹ P. Wawrzyniak, *Wczesnośredniowieczne wały obronne na poznańskim Ostrowie Tumskim*, „Kronika Miasta Poznania” 71 (2003), z. 1 (*W kręgu katedry*), s. 27; Z. Kurnatowska, *Grody wczesnośredniowieczne u Słowian*, s. 32.

¹² P. Sankiewicz, *Wczesnośredniowieczne umocnienia obronne*, s. 14-15.

¹³ Tamże, s. 19-20.

¹⁴ Tamże, s. 16-19.

wie, Spławiu), jak i w grodach z czasów panowania pierwszych Piastów (Poznań, Gnieźnie, Giecz, Ostrowie Lednickim, Grzybowie, Śremie, Bninie).

Na terenach zasobnych w materiał skalny stosowano niekiedy licowanie zewnętrznej ściany wału murem kamiennym¹⁵. Na nizinach wykorzystywano kamienie polne, z których układano płaszcz kamienny stanowiący dodatkową ochronę drewniano-ziemnej konstrukcji (Gołańcz Pomorska, Szeligi, Kije, Bonikowo, Bruszczewo, Łąd, Giecz, być może Gnieźno)¹⁶ lub budowano ławy kamienne.

Wyłożoną drewnianym chodnikiem koronę wału osłaniała od zewnątrz palisada chroniąca załogę przed ostrzałem. Chodnik był wystarczająco szeroki, by pomieścić zarówno obrońców, jak i maszyny miotające. Z pewnością istniały również schody lub drabiny łączące koronę wału z majdanem grodu.

Niezbędny, a jednocześnie najsłabszy punkt w systemie umocnień obronnych stanowiła brama¹⁷. Budowano ją przez pionowe wbijanie w przerwie wału po obu stronach rzędów pali, które następnie łączono u góry belkami, nad którymi nadbudowywano wał. Moszczone drewnem przejście bramne miało około 2 m szerokości i około 2,5 m wysokości, było więc wystarczająco obszerne, by umożliwić przejazd konnego lub wozu.

Zapewne wznoszono także baszty czy też wieże obronne, lecz jak dotąd badacze nie natrafili na ich pozostałości, co jednak wydaje się zrozumiałe, biorąc pod uwagę specyfikę badań archeologicznych oraz trwałość tego rodzaju konstrukcji.

Relikty potężnych, wczesnośredniowiecznych umocnień często na trwałe zapisywały się w krajobrazie – pozostałości po dawnych grodach, czyli tak zwane grodziska, do dziś są niekiedy widoczne w terenie. Ponieważ jednak ich geneza popadła w zapomnienie, zaczęto je łączyć ze znacznie późniejszymi wydarzeniami, które bardziej utkwiły w pamięci ludzkiej; stąd spotyka się niekiedy nazywanie grodzisk okopami szwedzkimi, pruskimi bądź też łączy się je z działalnością wojsk napoleońskich¹⁸.

Powstające w okresie wczesnego średniowiecza ośrodki grodowe można podzielić na kilka podstawowych grup. Do najważniejszych należały tak zwane grody centralne, leżące w ziemi gnieźnińskiej, w niewielkiej od siebie odległości: Gnieźno, Poznań, Giecz, Grzybowo oraz Ostrów Lednicki¹⁹. Drugą grupę stanowiły grody ulokowane w ważnych punktach strategicznych i komunikacyj-

---

¹⁵ Praktyka stosowana na południu, na terenie Czech i Moraw, por. Z. Kurnatowska, *Grody wczesnośredniowieczne u Słowian*, s. 32.

¹⁶ P. Sankiewicz, *Wczesnośredniowieczne umocnienia obronne*, s. 22-23.

¹⁷ Tamże, s. 23-24.

¹⁸ Z. Kurnatowska, *Grody wczesnośredniowieczne u Słowian*, s. 27-30.

¹⁹ Tamże, s. 40-42.

nych takie, jak: Łąd, Śrem, Santok i Międzyrzecz²⁰. Trzecim rodzajem ośrodków były niewielkie gródki lokalne. Natomiast sąsiadujące z ziemią gnieźnieńską gródki wielkopolskich książąt plemiennych w wyniku ekspansji piastowskiej zostały spalone (np. Bruszczewo, Splawie, Białcz Stary, Biedrusko, Pawłowice, Popowo Stare, Sitkówko)²¹. Po zdobyciu tych ośrodków Piastowie nie zadawali sobie trudu odbudowy, lecz wznosili nowe grody w odrębnych miejscach.

Fot. 1. Budynek rezerwatu archeologicznego Genius Loci.

Fot. K. Zisopulu-Bleja

Początki interesującego nas ośrodka grodowego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu były skromne. Wyspa tumska, zbudowana z piasków, żwirów i namulów, jest największą z wysp leżących w przelomowej dolinie Warty, w obrębie jej dennej zalewowej terasy. Jej powierzchnia wystawała tylko nieznacznie ponad lustro wody i była często zalewana. Głęboki, zabagniony parów, stanowią-

²⁰ Z. Kurnatowska, *Grody wczesnośredniowieczne u Słowian*, s. 43.

²¹ J. Kaczmarek, *Między grodem a miastem. Przemiany osadnicze na terenie aglomeracji poznańskiej w X-XIII wieku*, [w:] *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań 2005, s. 44; Z. Kurnatowska, *Grody wczesnośredniowieczne u Słowian*, s. 10.

cy pozostałość po ciekę między Wartą a Cybiną, przecinał ją, dzieląc na część północną i południową²².

Pierwsze osadnictwo na wyspie poświadczone badaniami archeologicznymi datuje się na koniec IX w.²³ Wówczas to, na wyniesieniu znajdującym się w rejonie gotyckiego kościoła Najświętszej Marii Panny, powstała niewielka osada obronna²⁴. Bardzo dobra lokalizacja – miejsce o naturalnych walorach obronnych, dostęp do wody, znajdujące się na tym terenie brody na Warcie i Cybinie, obecność ważnego szlaku handlowego i komunikacyjnego, jakim była rzeka – oto przyczyny szybkiego rozwoju grodu poznańskiego. Dzięki Warcie oraz jej dopływom Wielkopolska miała połączenie z Pomorzem Zachodnim, Saksonią i Łużycami, z obszarami zamieszkałymi przez plemiona Wioletów i Obodrytów, a także z państwem czeskim. Ponadto lokalizacja grodu na warciańskiej wyspie zapewniała Poznaniowi łączność ze wszystkimi istotnymi ośrodkami grodowymi państwa pierwszych Piastów (Ostrowem Lednickim, Gieczem, Grzybowem, Bninem, Gniezmem, Łeknem, Kłeckiem). Dostęp do wielu grodów zapewniało dorzecze Noteci, zaś przez Kruszwicę możliwe było osiągnięcie arterii Wisły²⁵.

Biorąc pod uwagę wszystkie zalety miejsca, nie dziwi fakt, że począwszy od X stulecia, na Ostrowie Tumskim mieścił się jeden z głównych grodów państwa wczesnopiastowskiego, przez ponad 300 lat stanowiący jedno z najistotniejszych centrów politycznych i gospodarczych. Sytuacja uległa zmianie dopiero w połowie XIII w., kiedy to książę Przemysł I podjął decyzję o lokacji miasta na lewym brzegu rzeki Warty, gdzie przeniósł swoją siedzibę. Teren wyspy pozostawiono biskupom poznańskim.

W początkach XVI w. na polecenie biskupa Jana Lubrańskiego wyspę ponownie ufortyfikowano²⁶. Ostrów otoczono ceglany murem flankowanym czworobocznymi wieżami, który miał izolować tereny kościelne od biedoty, żebraków i wszelkiej maści rzezimieszków i złodziei. Z czasem, kiedy mur przestał być potrzebny i nie spełniał już swej ochronnej funkcji, zaczęto go rozbierać, zaś budulec wykorzystywano powtórnie; na przestrzeni XVIII w. zniknął niemal zupełnie z powierzchni wyspy. Zachowały się jedynie jego widoczne tu i ówdzie szczątki oraz partie fundamentowe. W XIX w. Ostrów został ufortyfikowany po raz ostatni, tym razem przez Prusaków. Naturalne warunki obronne wyspy wykorzystywano wielokrotnie na przestrzeni stuleci.

---

²² A. Kaniecki, *Poznań. Dzieje miasta wodą pisane*, Poznań 2004, s. 14-15; H. Kóčka-Krenz, *Najstarszy Poznań*, [w:] *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań 2005, s. 27.

²³ H. Kóčka-Krenz, *Najstarszy Poznań*, s. 28-29.

²⁴ Tamże, s. s. 27-30; też, *Na wyspie Ostrów, przy której dziś jest Poznań*, Poznań 2012, s. 8.

²⁵ P. Sankiewicz, *Wczesnośredniowieczne umocnienia obronne*, s. 28-29.

²⁶ P. Pawlak, A. Sikorski, P. Wawrzyniak, *Mury obronne biskupa Jana Lubrańskiego*, „Kronika Miasta Poznania” 71 (2003), z. 1 (*W kręgu katedry*), s. 86-104.

Po opuszczeniu wyspy przez jej świeckich mieszkańców w XIII stuleciu pamięć o minionej potędze grodu poznańskiego coraz bardziej się zacierała. Teren dawnego grodu został przebudowany i zaadaptowany na potrzeby Kościoła. O jego istnieniu świadczyły skąpe i sporadyczne wzmianki w źródłach pisanych (w kronikach biskupa Thietmara z X w., w kronikach Galla Anonima z XI w.

Fot. 2. Ogród arcybiskupi, wykop 1. Strop konstrukcji wałowych. Fot. D. Sprenger

oraz w *Kronice polskiej* z XIII w.), a także prace uczonych²⁷. Nic więc dziwnego, że z biegiem czasu kwestia istnienia grodu poznańskiego została zupełnie zapomniana. Jedynym widocznym śladem jego istnienia były pozostałości umocnień obronnych, miejscami wciąż czytelne w topografii terenu. Losy ośrodka poznańskiego nie należą do wyjątków – nieraz zdarzało się, że objęcie terenu grodu zabudową miasta powodowało zatarcie jego formy i zanik pamięci o jego lokalizacji (Poznań, Gniezno). Natomiast porzucone i opuszczone grodziska były widoczne w krajobrazie aż do XIX i XX w., kiedy to intensywne prace ziemne spowodowały ich znikanie. Melioracje, karczunki, zalesiania, głęboka orka oraz zabudowa terenów wiejskich zatęrzyły ślady wielu grodzisk wielkopolskich²⁸.

²⁷ H. Kóčka-Krenz, *Pozycja Poznania w X wieku w źródłach archeologicznych*, [w:] *Tu się wszystko zaczęło. Rola Poznania w państwie pierwszych Piastów*, red. A. Wójtowicz, Poznań 2010, s. 33-34; H. Kóčka-Krenz, *Na wyspie Ostrów*, s. 9, 12-14.

²⁸ Z. Kurnatowska, *Grody wczesnośredniowieczne u Słowian*, s. 45.

Początek badań archeologicznych na Ostrowie Tumskim to badania powierzchniowe i towarzyszące pracom ziemnym podejmowanym w latach 1908, 1924, 1930, 1938²⁹. Natomiast pierwsze planowe prace wykopaliskowe rozpoczął w roku 1938 Instytut Prehistorii Uniwersytetu Poznańskiego. Archeolodzy pod kierownictwem Józefem Kostrzewskiego³⁰ od razu skupili się na badaniach umocnień otaczających dawny gród. Założono trzy wykopy w północnej i zachodniej części placu katedralnego. W kolejnym roku prace kontynuował Wojciech Kóčka. Eksplorowano jednocześnie trzy miejsca znajdujące się: na południe od kościółka Najświętszej Marii Panny, na ulicy Lubrańskiego (obecnej Posadzego) oraz w ogrodzie Seminarium Duchownego. Tak jak się spodziewano, odkryto ślady umocnień drewnianych. Stan zachowania konstrukcji okazał się nadzwyczaj dobry. W umysłach badaczy zrodził się, zrealizowany przeszło 70 lat później, pomysł utworzenia rezerwatu archeologicznego i udostępnienia tych relikwów zwiedzającym.

Plany oraz badania uczonych zostały przerwane z powodu wybuchu II wojny światowej. W jej trakcie zaginęły wyniki dotychczasowych odkryć³¹, zachowały się jedynie nieliczne komunikaty prasowe.

Po wojnie prace archeologiczne wznowiono. Na ich czele stanęli Witold Hensel i Zdzisław Kepiński. We wnętrzu zniszczonej katedry wytyczono wykopy, których rezultatem było odkrycie relikwów fazy przedromańskiej świątyni³². Podjęto także prace na posesji OT11 w celu uchwycenia zasięgu wczesnośredniowiecznego wału grodu poznańskiego oraz ustalenia jego chronologii. Aż do 1961 r. w różnych częściach Ostrowa prowadzono interdyscyplinarne badania w ramach programu przygotowującego do uroczystych obchodów tysiąclecia państwa polskiego³³. W związku z tym badania objęły wszystkie główne grody państwa pierwszych Piastów, przy czym starano się przede wszystkim uchwycić zasięg tych ośrodków oraz wyszczególnić fazy rozwoju, a zatem skupiono się na przebiegu umocnień obronnych. Po tym okresie prace wykopaliskowe stały się znów incydentalne i ograniczyły się do badań ratowniczych związanych z podejmowanymi na terenie wyspy akcjami budowlanymi.

Planowe prace podjęto ponownie w 1999 r., kiedy to Hanna Kóčka-Krenz i Andrzej Sikorski z Instytutu Prehistorii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza

---

²⁹ P. Sankiewicz, *Wczesnośredniowieczne umocnienia obronne*, s. 31.

³⁰ W. Hensel, A. Niesiołowska, J. Żak, *Badania na Placu Katedralnym w 1938 r.*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. I, red. W. Hensel, Warszawa – Wrocław 1959, s. 13-57; P. Sankiewicz, *Wczesnośredniowieczne umocnienia obronne*, s. 32; H. Kóčka-Krenz, *Na wyspie Ostrów*, s. 9.

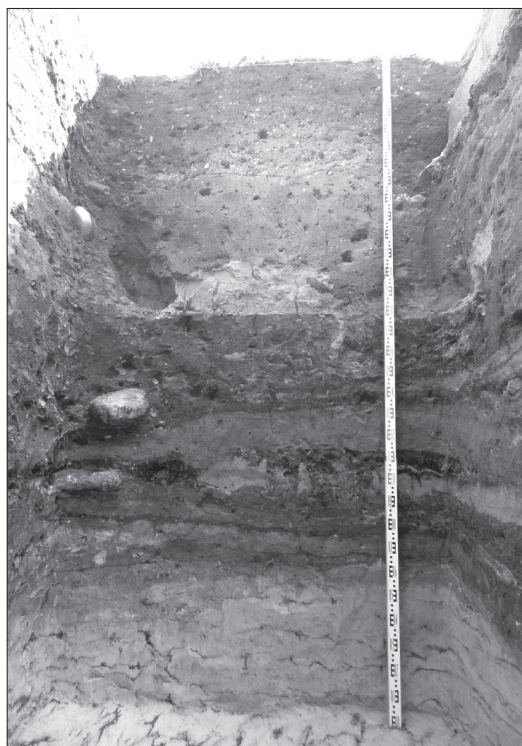
³¹ P. Wawrzyniak, *Wczesnośredniowieczne wały obronne*, s. 27.

³² H. Kóčka-Krenz, *Na wyspie Ostrów*, s. 11.

³³ *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. I-IV, red. W. Hensel, Warszawa – Wrocław 1959-1974.

w Poznaniu podjęli się prowadzenia badań w ramach projektu „Mieszko”. Trwały one kilkanaście lat³⁴ i koncentrowały się w rejonie kościoła Najświętszej Marii Panny, a ich celem było rozpoznanie rezydencji książęcej oraz sąsiadującej z nią kaplicy. Równocześnie trwały ratownicze prace wykopaliskowe związane z inwestycjami budowlanymi przeprowadzanymi przez Kurie Metropolitalną.

Fot. 3. Profil południowy wykopu 1.
Fot. D. Sprenger

W czasie wszystkich tych lat zasięg grodu oraz chronologia poszczególnych faz jego zabudowy zostały w dobrym stopniu rozpoznane. Oprócz relikwów umocnień grodowych odkryto dobrze zachowane pozostałości drewnianych domów mieszkalnych³⁵. Badacze wyróżnili pięć faz funkcjonowania grodu poznańskiego. Pierwsze dwie skupiały się wokół gotyckiego kościółka Najświętszej Marii Panny, gdzie – jak przypuszczano z uwagi na najwyższe wzniesienie terenu w tym miejscu – mieściła się siedziba władcy³⁶.

³⁴ *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. V-VII, red. H. Kóčka-Krenz, Poznań 2005-2012; H. Kóčka-Krenz, *Na wyspie Ostrów*, s. 11.

³⁵ W. Hensel, *Zagadnienie początków Poznania i kwestia jego stołecznego charakteru w świetle wyników prac wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim*, „Kronika Miasta Poznania”, 16 (1938), nr 4, s. 493-494.

³⁶ W. Hensel, *Zagadnienie początków Poznania*, s. 491-494; H. Kóčka-Krenz, *Najstarszy Po-*

Tak więc pod koniec IX w. na tymże wyniesieniu powstał skromnych rozmiarów gródek, o średnicy majdanu nieprzekraczającej 40 m. Zabudowane drewnianymi chatami wewnątrz było chronione przez drewniano-ziemne umocnienia o kamiennym jądrze. Około połowy X w. został on rozbudowany od północy i przeznaczony do użytku rodziny książęcej, od wschodu zaś dobudowano podgrodzie, otoczone podkowiastym wałem³⁷. Część tzw. książęca osiągnęła wymiary około 80 × 100 m, zaś człon katedralny – 130 × 100 m. Konstrukcja umocnień nowego podgrodzia była także drewniano-kamienno-ziemna, z licem wzmocnionym hakami i zewnętrzną szeroką odsadzką³⁸. Trzecią część grodu stanowiła osada obronna na Zagórze, pełniąca zapewne funkcje usługowo-handlowe wobec mieszkańców północnej części grodu. Jej zasięg pokrywa się przypuszczalnie z przebiegiem ulic Wieżowej oraz Zagórze. W tym okresie intensywnej rozbudowy w części książęcej ośrodka grodowego wzniesiono kamienny pałac oraz kaplicę. Do pałacu po jego północno-zachodniej stronie przylegała pracownia złotnicza³⁹. We wschodniej części drugiego członu grodu usunięto drewnianą zabudowę, przeznaczając ten teren na potrzeby tworzącego się na ziemiach polskich Kościoła. Powstała tu stacja misyjna biskupa Jordana⁴⁰, której relikty możemy podziwiać w podziemiach katedry. Natomiast w ostatniej ćwierci X w. rozpoczęto budowę przedromańskiej katedry. Z tego okresu pochodzą także relikty dwóch grobowców, pierwotnie wyniesionych ponad posadzkę, które tradycja uznaje za miejsca spoczynku Mieszka I oraz Bolesława Chrobrego⁴¹. W niewielkiej odległości od świątyni, około 10 m od jej południowej ściany, zarejestrowano zwartą zabudowę drewnianych domostw wraz z pozostałościami moszczonj drewnem ulicy. Na koniec X w. przypadają także prace związane z wznoszeniem umocnień kolejnego podgrodzia powstałego w północnej części wyspy (ryc. 1). Do dziś zachowały się w tym miejscu pozostałości potężnych wałów, które można podziwiać w powstałym tu rezerwacie archeologicznym⁴². Jednakże nawet tak ogromne umocnienia nie uchroniły grodu poznańskiego przed klęskami. W ostatnich latach panowania Bolesława Chrobrego wyspę nawiedziła powódź. Naniezione przez rzekę warstwy powodziowe zarejestrowano w wykopach na placu katedralnym. Po tym zdarzeniu przystąpiono do odbudowy grodu, poszerzając jego zasięg i nie zachowując już wyraźnego podziału na część książęcą i katedralną – teren placu wyrównano dwumetrową warstwą piasku, która całkowi-

znań, s. 30-32; taż, *Rezydencja pierwszych Piastów na poznańskim grodzie*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. V, red. H. Kóćka-Krenz, Poznań 2005, s. 59-81.

³⁷ H. Kóćka-Krenz, *Najstarszy Poznań*, s. 30.

³⁸ Tamże, s. 30; 2010, s. 34; taż, *Na wyspie Ostrów*, s. 18-19.

³⁹ Taż, *Najstarszy Poznań*, s. 32.

⁴⁰ Tamże, s. 33-34; taż, *Na wyspie Ostrów*, s. 50.

⁴¹ Taż, *Najstarszy Poznań*, s. 33.

⁴² P. Wawrzyniak, *Wczesnośredniowieczne wały obronne*, s. 27-39; H. Kóćka-Krenz, *Na wyspie Ostrów*, s. 52-53.

cie przykryła wał obronny⁴³. Ponowne zniszczenie grodu nastąpiło w 1038 lub 1039 r. w wyniku najazdu czeskiego księcia Brzetysława. W warstwach ziemi odpowiadających temu okresowi archeolodzy uchwycili ślady zniszczeń oraz silnego pożaru, który strawił drewniane konstrukcje⁴⁴. Tak zaś wydarzenia tego okresu wspomina Gall Anonim: *W końcu zaś zarówno od obcych, jak i od własnych mieszkańców Polska doznała takiego spustoszenia, że w zupełności nie-*

Fot. 4. Drewno wydobyte ze studni 5.

Fot. D. Sprenger

mal obraną została z bogactw i ludzi. Wtedy to Czesi zniszczyli Gniezno i Poznań i zabrali ciało św. Wojciecha. Ci zaś, co uszli z rąk wrogów lub którzy uciekali przed buntem swoich poddanych, uchodzili za rzekę Wisłę na Mazowsze. A wspomniane miasta tak długo pozostały w opuszczeniu, że w kościele Św. Wojciecha męczennika i Św. Piotra apostoła dzikie zwierzęta założyły swe legowiska⁴⁵.

⁴³ A. Kaniecki, *Poznań. Dzieje miasta wodą pisane*, s. 16-17; H. Kóčka-Krenz, *Najstarszy Poznań*, s. 30, 34; W. Hensel, *Zagadnienie początków Poznania*, s. 497-498.

⁴⁴ Tamże, s. 498; H. Kóčka-Krenz, *Na wyspie Ostrów*, s. 54-55.

⁴⁵ Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, tłum. R. Grodecki 2008, Wrocław – Warszawa – Kraków 2008, s. 43.

Ośrodek poznański zasiedlono ponownie u schyłku 1. połowy XI w. Odbudowa grodu wiązana jest z działalnością Kazimierza Odnowiciela⁴⁶. Umocnienia obronne zostały poszerzone i umocnione. Na Zagórzcu wzniesiono kościół pw. św. Mikołaja.

Kres świetności grodu poznańskiego przypada na połowę wieku XIII. Krótko przed tą datą książę Przemysław I po raz ostatni odnowił część grodu⁴⁷ zamieszkiwanego przez elitę, na którą składały się zarówno wyższe warstwy duchowne, jak i świeckie; wszak była to stolica biskupstwa poznańskiego, a od połowy XII w. także stolica księstwa dzielnicowego. W owym czasie w okolicy grodu istniała już gęsta sieć osad⁴⁸ zakładanych wzdłuż biegu Warty i jej dopływów. Wiemy, że jeszcze przed połową XIII w. istniały osady na Komandorii, Ostrówku, Śródce, Świętym Janie, w Luboniu, na Sołaczcu; wsie w miejscu Starych Winiar, Szelaża, Naramowic, Chwaliszewa, Ławicy, Plewisk, Dębca, Zegrza, Głuszyny, Krzesinek i Minikowa. W obrębie osad znajdowały się lokowane przy kościołach cmentarze⁴⁹. Warto tutaj podkreślić rolę cmentarza na Śródce, użytkowanego przez mieszkańców grodu od XI do końca XII w., kiedy to na Zagórzcu wzniesiono kościół pw. św. Mikołaja i tam przeniesiono grodową nekropole.

Wśród wszystkich tych osad otaczających gród poznański szczególną rolę odegrały założone między połową XI a połową XIII w. osady św. Wojciecha, św. Gotarda oraz św. Marcina, to one bowiem stanowiły zaczątek miasta lokacyjnego⁵⁰.

Wobec rozrastającego się coraz bardziej państwa polskiego niedające możliwości rozbudowy grody przestały pełnić swoje funkcje⁵¹. Zaczęto zastępować je nową formą osadnictwa – miastami. Taki sam los spotkał gród poznański. W 1244 r. książę Przemysław I zawarł układ z biskupem, na mocy którego wszedł w posiadanie leżącej w miejscu przeprawy przez Wartę osady i kościoła św. Gotarda w zamian za odstąpienie biskupowi osady Świętego Wojciecha. W roku 1252 książę przejął część gruntów leżących przy kościołach św. Marcina i św.

---

⁴⁶ W. Hensel, *Zagadnienie początków Poznania*, s. 498-499; H. Kóčka-Krenz, *Najstarszy Poznań*, s. 34; też, *Na wyspie Ostrów*, s. 54.

⁴⁷ W. Hensel, *Zagadnienie początków Poznania*, s. 499; H. Kóčka-Krenz, *Najstarszy Poznań*, s. 35.

⁴⁸ J. Kaczmarek, *Między grodem a miastem*, s. 4; H. Kóčka-Krenz, *Najstarszy Poznań*, s. 35.

⁴⁹ O. Antowska-Gorączniak, A. Sikorski, P. Pawlak, P. Wawrzyniak, 2003, *Cmentarze Ostrowa Tumskiego*, „Kronika Miasta Poznania” 71 (2003), z. 1, s. 40-71; J. Kaczmarek, *Między grodem a miastem*, s. 46, 48; H. Kóčka-Krenz, *Najstarszy Poznań*, s. 35; P. Pawlak, *Cmentarzyska przedlokacyjnego Poznania*, [w:] *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań 2005, s. 59-87.

⁵⁰ A. Kaniecki, *Poznań. Dzieje miasta wodą pisane*, s. 19-20; J. Kaczmarek, *Między grodem a miastem*, s. 48-49; H. Kóčka-Krenz, *Najstarszy Poznań*, s. 35; T. Jurek, *Przebieg lokacji Poznania*, [w:] *Civitas Posnaniensis* s. 173-191.

⁵¹ A. Kaniecki, *Poznań. Dzieje miasta wodą pisane*, s. 20.

Wojciecha⁵². Kapituła przejęła Ostrów Tumski i osadę na Śródce. Ponieważ biskupi dysponowali własnym pałacem, rozebrano pałac książęcy, przeznaczając teren na budowę szkoły katedralnej, domu rektora oraz mieszkań kanoników⁵³.

Fot. 5. Zaostrzony pał wydobyty ze studni 5.
Fot. D. Sprenger

W ten sposób książę wszedł w posiadanie terenów na lewym brzegu Warty, w pobliżu miejsca przeprawy. Ponieważ były to tereny słabo zaludnione, rozplanowanie miasta nie stanowiło problemu. Przesiedlono świeckich mieszkańców wyspy oraz ludność osady na Śródce. W okolicy nowo powstałego miasta znajdowały się wsie: Rataje, Piotrów, Żegrze, Starołęka, Minikowo, Spytkowo, dwie osady Wierzbice, Jeżyce, Pęcław, Niestachów (dzisiejszy Sołacz), Piątkowo, Szydłów, dwie osady Winiary, Bogucin i Umultowo⁵⁴. Na północy i południu ciągnęły się rozlewiska Warty oraz jej dopływy. Miasto otoczono fosą i umocnieniami drewnianymi, a w końcu XIII w., za panowania Przemysła II, wzniesiono mury obronne⁵⁵.

⁵² A. Kaniecki, *Poznań. Dzieje miasta wodą pisane*, s. 19-20.

⁵³ H. Kóćka-Krenz, *Najstarszy Poznań*, s. 35.

⁵⁴ A. Kaniecki, *Poznań. Dzieje miasta wodą pisane*, s. 20.

⁵⁵ Tamże.

Jak już wspomniano, historia grodu poznańskiego została odkryta, a raczej należałoby rzec „odkopana”, przez archeologów. Interesujące nas tutaj relikty umocnień obronnych zaobserwowano w różnych częściach wyspy. Ich rozmieszczenie ilustruje poglądowa mapa (ryc. 2).

Pozostałości wałów obronnych otaczających człon książęcy grodu odkryto na placu katedralnym (PK38)⁵⁶ w 1938 i 1939 r. (południowy i wschodni odcinek umocnień) oraz na posesji OT11 (odcinek północny umocnień)⁵⁷. Rok 2003 przyniósł odkrycia reliktyw w wykopie I, wytyczonym przy zachodniej ścianie budynku Psalterii (OT9)⁵⁸. W partiach wyższych pozostałości wału stanowiły smużki rozłożonego drewna przebiegające na osi N-S oraz W-E. Natomiast na głębokości około 51,83 m n.p.m. na linii W-E zalegały dobrze zachowane pnie dębowe. Analiza dendrochronologiczna pobranych próbek wykazała, że drewno ścięto po połowie X w. Z kolei w wykopie XXIII, na poziomie 54,20-52,08 m n.p.m. zarejestrowano smużki biegnące wzdłuż osi W-E wraz z brukiem. Podobne pozostałości odkryto w 2004 r. w pobliskim wykopie XXVII. Przepuszczalnie mamy tu do czynienia z najstarszymi wałami z początków X w. Ponadto pozostałości umocnień obronnych odsłonięto także na stanowisku OT10 w 2006 r.⁵⁹ W wykopie XLV na głębokości 54,35-53,20 m n.p.m. zarejestrowano warstwę ciemnobrunatnych smużek ułożonych na osi W-E oraz bardzo silnie sprasowanych okrągłaków. Niewielka miąższość warstwy oraz duży stopień jej nachylenia wskazują na odkrycie wewnętrznej krawędzi najstarszego wału, który na podstawie materiałów archeologicznych występujących poniżej oraz powyżej omawianej warstwy datuje się na IX-IX/X w.

Około pół wieku później odcinek zachodni najstarszych umocnień wykorzystano jako bazę do budowy młodszego wału, rozbudowując gródek w kierunku północnym i osiągając wymiary 80 × 100 m. W poszerzonym grodzie wzniesiono pałac książęcy wraz z kaplicą. Natomiast obecnie wydaje się, że pozostałości konstrukcji odsłonięte w wykopach XXI, XXII, XXIV, XXVI oraz XXVIII, wytyczonych po północnej stronie kościoła NMP, uznawane uprzednio za relikty rozebranych umocnień, można uznać za ślady po pracach przygotowujących nierówny grunt pod użytkowanie⁶⁰.

W połowie X w. dobudowano podgrodzie od strony wschodniej, otoczone podkowiastym drewniano-ziemnym wałem, wzniesionym w technice rusztowej z zastosowaniem haków. Statykę umocnień zapewniała wzniesiona od zewnątrz,

⁵⁶ W. Hensel, A. Niesiołowska, J. Żak, *Badania na Placu Katedralnym w 1938 r.*, s. 13-57.

⁵⁷ P. Sankiewicz, *Wczesnośredniowieczne konstrukcje obronne grodu poznańskiego*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. VI, red. H. Kóčka-Krenz, Poznań 2008, s. 16.

⁵⁸ P. Sankiewicz, *Wczesnośredniowieczne konstrukcje obronne*, s. 15-18.

⁵⁹ Tamże, s. 21.

⁶⁰ Tamże, s. 21-22.

szeroka na około 10 m, drewniano-ziemna odsadzka. Pozostałości tego wału zarejestrowano na posesjach OT11⁶¹, OT13⁶² oraz w wykopach 23 i 25 znajdujących się wewnątrz katedry⁶³. Natomiast problematyczne są pozostałości drewnianych konstrukcji odkryte na posesji OT3; być może odsłonięto tutaj fragment odsadzki wału, podobnie jak podczas badań ratowniczych poprzedzających posadowienie pomnika Jana Pawła II przy posesji OT13⁶⁴. W wykopie wykonanym pod fundament pomnika zaobserwowano warstwy mocno sprasowanego drewna przesypanego piaskiem i zabezpieczonego palowaniem.

Umocnienia otaczające osadę na Zagórzcu tworzyły zapewne mniej lub bardziej regularny okrąg i pokrywały się z przebiegiem ulic Wieżowej oraz Zagórze. Problematyczne jest istnienie północnego odcinka umocnień, biegnącego

Ryc. 1. Gród poznański pod koniec X wieku. Ryc. użyzona przez rezerwat archeologiczny Genius Loci

⁶¹ I i II faza – T. Wiślański, *Badania wykopaliskowe w Poznaniu na posesji Ostrów Tumski II w roku 1948*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. II, red. W. Hensel, Wrocław – Warszawa 1960, s. 8-22.

⁶² I i II faza – A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Żak, *Badania na posesji Ostrów Tumski 13 w latach 1950-1953*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. II, s. 69-86.

⁶³ Z. Pieczyński, *Materiały z warstw przedsakralnych odsłoniętych w katedrze poznańskiej w latach 1951-1956*, „*Fontes Archeological Posnanienses*” 13 (1963), s. 246-288.

⁶⁴ H. Kóčka-Krenz, *Najstarszy Poznań*, s. 20; P. Sankiewicz, *Wczesnośredniowieczne konstrukcje obronne*, s. 15.

wzdłuż błotnistego parowu, łączącego Wartę z Cybiną i dzielącego wyspę na część północną oraz południową. Jednakże biorąc pod uwagę niebezpieczeństwo, jakie dla mieszkańców grodu niosła bliskość obu rzek, a więc zagrożenie powodzią, wydaje się mało prawdopodobne, aby osada na Zagórze pozostała odsłonięta od północy. Pozostałości umocnień obronnych tej osady zostały poświadczane archeologicznie podczas prac w ogrodzie arcybiskupim (wykop VIII)⁶⁵; w trakcie ratowniczych badań związanych z budową Alumnatu w latach 1998-2000⁶⁶, a także w trakcie nadzorów archeologicznych na posesji przy ulicy Zagórze 13a w 2001 r.⁶⁷

W latach 70. i 80. X w. podjęto budowę umocnień nowego podgrodzia, przylegającego do istniejącego ośrodka grodowego od północy. Pozostałości wałów tej części grodu po raz pierwszy odkryto podczas wspomnianych już przedwojennych prac wykopaliskowych na ulicy Lubrańskiego (obecnej Posadzego), w odległości kilkunastu metrów od obecnej ulicy Dziekańskiej. Podczas zawieruchy wojennej wyniki przeprowadzonych badań zaginęły. Ponowne odkrycie umocnień obronnych na ulicy Posadzego nastąpiło w 2000 r. Wówczas to, podczas nadzorów archeologicznych⁶⁸ towarzyszących instalacji sieci wodno-kanalizacyjnej na uliczkach Ostrowa zanotowano doskonały stan zachowania konstrukcji drewnianych. Podjęto badania archeologiczne. Okazało się, że budynek Akademii Lubrańskiego (obecnie siedziba Muzeum Archidiecezjalnego) posadowiono na koronie wału, zaś równoległe do wczesnośredniowiecznych umocnień, na ich zewnętrznym stoku, biegł wzniesiony w początkach XVI w. ceglany mur, którym bp Lubrański otoczył północną część wyspy.

Umocnienia północnego podgrodzia⁶⁹ okazały się potężną konstrukcją, w czasach świetności osiągającą szerokość 22 m u podstawy i przynajmniej 10 m wysokości. Pozostałości konstrukcji w postaci rozłożonych smużek drewna zarejestrowano na głębokości 57,20 m n.p.m. Poniżej wystąpiły zachowane w całości elementy drewniane. Podstawę wału tworzyły rzędy skrzyń wykonanych z dębowych pni zaopatrzonych w haki. Zewnętrzny stok umocniono wysoką na

---

⁶⁵ M. Perzyńska, *Badania wykopaliskowe w południowo-wschodniej partii ogrodu arcybiskupiego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w 1961 r.*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. IV, red. W. Hensel, J. Żak, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 146-152; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. V, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1980, s. 159.

⁶⁶ P. Sankiewicz, *Wczesnośredniowieczne konstrukcje obronne*, s. 22-23.

⁶⁷ E. i P. Pawlakowie, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w związku z budową obiektu biurowego na posesji przy ulicy Zagórze 13a w Poznaniu*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 6 (2003), s. 118-128.

⁶⁸ P. Wawrzyniak, *Wczesnośredniowieczne wały obronne*, s. 28.

⁶⁹ Tamże, s. 28-35; P. Sankiewicz, *Wczesnośredniowieczne konstrukcje obronne*, s. 21; H. Kóčka-Krenz, *Na wyspie Ostrów*, s. 53-54.

2 m ławą kamienną (strop 53,80 m n.p.m.) oraz odsadzką. Wyższe partie wału wzniesiono w konstrukcji rusztowej.

Podczas obserwacji wspaniale zachowanych pozostałości umocnień obronnych odrodził się pomysł utworzenia w tym miejscu rezerwatu archeologicznego, w którym relikty mogliby podziwiać zwiedzający. Ponownie przystąpiono do prac archeologicznych przy ulicy Posadzego w 2009 r. Archeolodzy rozpoczęli odkrywanie pozostałości wałów obronnych w miejscu, w którym miały one zostać udostępnione publiczności i gdzie miał być posadowiony budynek rezerwatu. Pracom archeologicznym towarzyszyły zabiegi konserwatorskie, mające na celu utrwalenie profili ziemnych związanych z konstrukcjami wałowymi. Badania zakończono w 2010 r.; wówczas to ruszyła budowa gmachu rezerwatu Genius Loci, który otwarto dla zwiedzających pod koniec czerwca 2012 r. (ryc. 1)⁷⁰.

Konstrukcje obronne północnego podgrodzia zarejestrowano także w trakcie prac związanych z przeniesieniem pomnika Jana Kochanowskiego z placu katedralnego w pobliże Muzeum Archidiecezjalnego (OT1)⁷¹. W planowanym pierwotnie miejscu posadowienia pomnika odkryto kamienno-ceglane fundamenty muru bp. Lubrańskiego. Poniżej (na głębokości 54,96-54,88 m n.p.m.) zaobserwowano relikty wału⁷².

Z początkiem roku 2006 rozpoczęto prace remontowe budynku Akademii Lubrańskiego przeznaczonego na nową siedzibę Muzeum Archidiecezjalnego. Towarzyszyły im badania archeologiczno-architektoniczne. W obrębie budynku wytyczono 14 wykopów: pięć w piwnicach⁷³, osiem w pomieszczeniach⁷⁴ oraz jeden na dziedzińcu⁷⁵. Pozostałości umocnień obronnych odkryto aż w dziewięciu wykopach⁷⁶ (rozpocynały się na głębokości 57,20 m n.p.m., podobnie jak w wykopach przy ulicy Posadzego 5)⁷⁷. Pozostałości wału wystąpiły także w wykopie przylegającym do zachodniej ściany Akademii podczas badań w 2007 r., gdzie na poziomie 5,07 m n.p.m. zaobserwowano występowanie smużek – pozostałości po rozłożonym drewnie – przebiegających na linii NE-SW.

---

⁷⁰ Rezerwat Archeologiczny Genius Loci jest filią Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Powstał dzięki życzliwości Kurii Metropolitalnej, która udostępniła teren pod budowę rezerwatu. Budowa została sfinansowana ze środków Wojewódzkiego Urzędu Marszałkowskiego oraz Rady Miasta Poznania.

⁷¹ P. Sankiewicz, *Wczesnośredniowieczne konstrukcje obronne*, s. 23.

⁷² Tamże, s. 15.

⁷³ Wykopy nr 1, 2, 3, 6, 7, por. P. Sankiewicz, *Wczesnośredniowieczne konstrukcje obronne*, s. 19-21.

⁷⁴ Wykopy nr 4, 5, 9-14, por. P. Sankiewicz, *Wczesnośredniowieczne konstrukcje obronne*, s. 19-21.

⁷⁵ Wykop nr 8, por. P. Sankiewicz, *Wczesnośredniowieczne konstrukcje obronne*, s. 19-21.

⁷⁶ W wykopach 1-3, 6-8, 11, 12, 14, por. P. Sankiewicz, *Wczesnośredniowieczne konstrukcje obronne*, s. 19-21.

⁷⁷ Tamże, s. 21.

Rezultaty badań umocnień północnego podgrodzia pozwoliły na wysnucie wniosku, że przebiegały one podobnie do dzisiejszych ulic – Dziekańskiej i Posadzego. Odkrycie ich pod budynkiem Akademii Lubrańskiego nasuwało przypuszczenie, że zachodniemu odcinkowi wałów odpowiada widoczne w ogrodach Akademii oraz na posesji OT13 podłużne wyniesienie terenu. Jednakże badania 2007 r. zweryfikowały tę tezę. W miejscu przebiegu domniemanych umocnień wczesnośredniowiecznych odkryto pozostałości twierdzy pruskiej z XIX w. Poniżej nie udało się zaobserwować śladów umocnień drewniano-ziemnych. Być może zostały one doszczętnie zniszczone podczas budowy fortyfikacji pruskich lub też linia umocnień grodowych przebiega bardziej na zachód⁷⁸.

Podczas wspomnianego już wcześniej najazdu czeskiego księcia Brzetysława na państwo Piastów w 1038 lub 1039 r. umocnienia obronne grodu uległy zniszczeniu. Ślady spalenizny i rozsypane konstrukcje wałowe odsłonięto na placu katedralnym (PK 38, PK 58-59)⁷⁹, na stanowisku OT1, OT13⁸⁰ oraz w ogrodzie arcybiskupim (wykop VII)⁸¹; być może także po północno-wschodniej stronie katedry⁸².

Przypisywana Kazimierzowi Odnowicielowi⁸³ odbudowa grodu przypada na 2. połowę XI w. Podczas badań na placu katedralnym w latach 1958-1959 natknięto się na zmagazynowane fragmenty drewna przeznaczone do odbudowy umocnień grodowych. Umocnienia poszerzono oraz wzmocniono nową ławą kamienną. Relikty wałów z tego okresu odkryto na stanowiskach OT11⁸⁴, OT13⁸⁵ oraz w ogrodzie arcybiskupim⁸⁶. Odbudowano także umocnienia podgrodzia na Zagórze⁸⁷.

---

⁷⁸ P. Sankiewicz, *Wczesnośredniowieczne konstrukcje obronne*, s. 21.

⁷⁹ W. Hensel, A. Niesiołowska, J. Żak, *Badania na Placu Katedralnym*, s. 13-57; M. Malinowska, *Badania wykopaliskowe na placu Katedralnym w 1958-1959 r.*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. IV, s. 8-46.

⁸⁰ A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Żak, *Badania na posesji Ostrów Tumski 13*, s. 67-219.

⁸¹ A. Nowak, *Badania wykopaliskowe w ogrodzie arcybiskupim na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w latach 1960 – 1961*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. IV, s. 75-144.

⁸² O. Antowska-Gorączniak, A. Sikorski, P. Pawlak, P. Wawrzyniak, *Cmentarze Ostrowa Tumskiego*, s. 40-71, ryc. 2.

⁸³ Według *Kroniki śląskiej*, por. H. Kóćka-Krenz, *Na wyspie Ostrów*, s. 54.

⁸⁴ III faza – T. Wiślański, *Badania wykopaliskowe w Poznaniu*, s. 7-65.

⁸⁵ III faza – A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Żak, *Badania na posesji Ostrów Tumski 13*, s. 67-219.

⁸⁶ Wykop VII, warstwy wału młodszego – A. Nowak, *Badania wykopaliskowe w ogrodzie arcybiskupim*, s. 75-144

⁸⁷ Ogród arcybiskupi, wykop VIII – wał młodszy: M. Perzyńska, *Badania wykopaliskowe*, s. 145-192; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, *Studia i materiały*, s. 159 oraz na posesji Zagórze 13a (wał młodszy, E. i P. Pawlakowie, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego*, s. 118-128; P. Sankiewicz, *Wczesnośredniowieczne konstrukcje obronne*, s. 23.

Jak już wspomiano, poznański ośrodek grodowy funkcjonował do połowy XIII w., a więc do lokacji miasta na lewym brzegu Warty. Mniej więcej z tego okresu pochodzą ślady prac remontowych i naprawczych zarejestrowane na stanowisku OT11⁸⁸. Zewnętrzny stok drewniano-ziemnych umocnień wykorzystano później w początkach XVI w., wznosząc na polecenie bp. Jana Lubrańskiego ceglany mur obronny⁸⁹ otaczający północną część Ostrowa Tumskiego.

W 2011 r. na posesji OT2 odkryto kolejny odcinek umocnień otaczających plac katedralny, kiedy to podjęto badania ratownicze związane z rozbudową istniejącego budynku.

Przeznaczony pod zabudowę teren usytuowany był w północno-zachodniej partii ogrodu arcybiskupiego, na tyłach budynku Kurii Metropolitalnej (por. ryc. 3). Obszar ogrodu arcybiskupiego był badany archeologicznie w niewielkim stopniu⁹⁰. Ówczesne prace wykopaliskowe, oprócz licznych śladów osadnictwa wczesnośredniowiecznego, przyniosły odkrycie pozostałości drewnianego wału obronnego datowanego szeroko na 2. połowę X-początek XIII w. (wykop VIII), analogicznie do wału zarejestrowanego w północnej części ogrodu (wykop VII).

Prace wykopaliskowe, podjęte w 2011 r.⁹¹, rozpoczęto od wytyczenia na obszarze objętym planami budowy wykopu 1 o wymiarach 3 × 2 metry (por. ryc. 2). Obszar, na którym wytyczono wykop 1, opadał ku wschodowi. Teren ogrodu arcybiskupiego jest bowiem nierówny. W latach 30. XX w. został sztucznie podsypany z powodu planowanego w tym miejscu przebiegu trasy mostowej. Wykop 1 przebadano w ramach badań ratowniczych; później objęto nadzorem archeologicznym roboty budowlane związane z posadowieniem sześciu betonowych studni (ryc. 3).

Badany obszar został w przeszłości wielokrotnie naruszony licznymi pracami budowlanymi, czego dowodem był między innymi znajdujący się w profilu zachodnim wykopu 1 ciepłik, studzienka deszczowa wraz z rurą kamionkową widoczną w profilu wschodnim oraz warstwy przemieszane (I-III) sięgające w wykopie 1 do głębokości 56,65 m n.p.m., a w wykopach pod studnie znacznie głębiej.

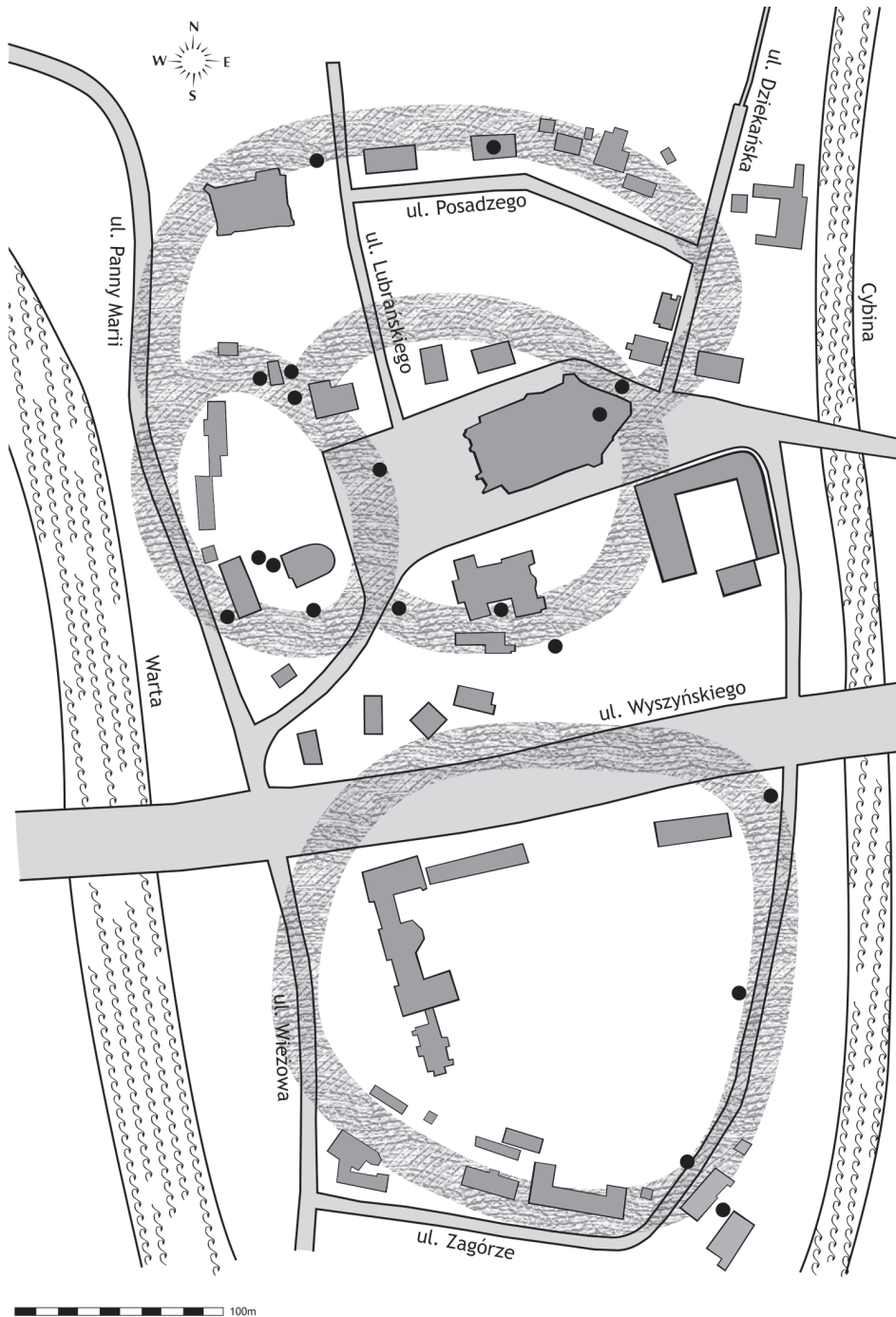
W wykopie 1 pod przemieszanymi warstwami I-III wystąpiły nienaruszone warstwy związane z osadnictwem wczesnośredniowiecznym z obfitym materia-

⁸⁸ IV faza – T. Wiślański, *Badania wykopaliskowe w Poznaniu*, s. 7-65; P. Sankiewicz, *Wczesnośredniowieczne konstrukcje obronne*, s. 23.

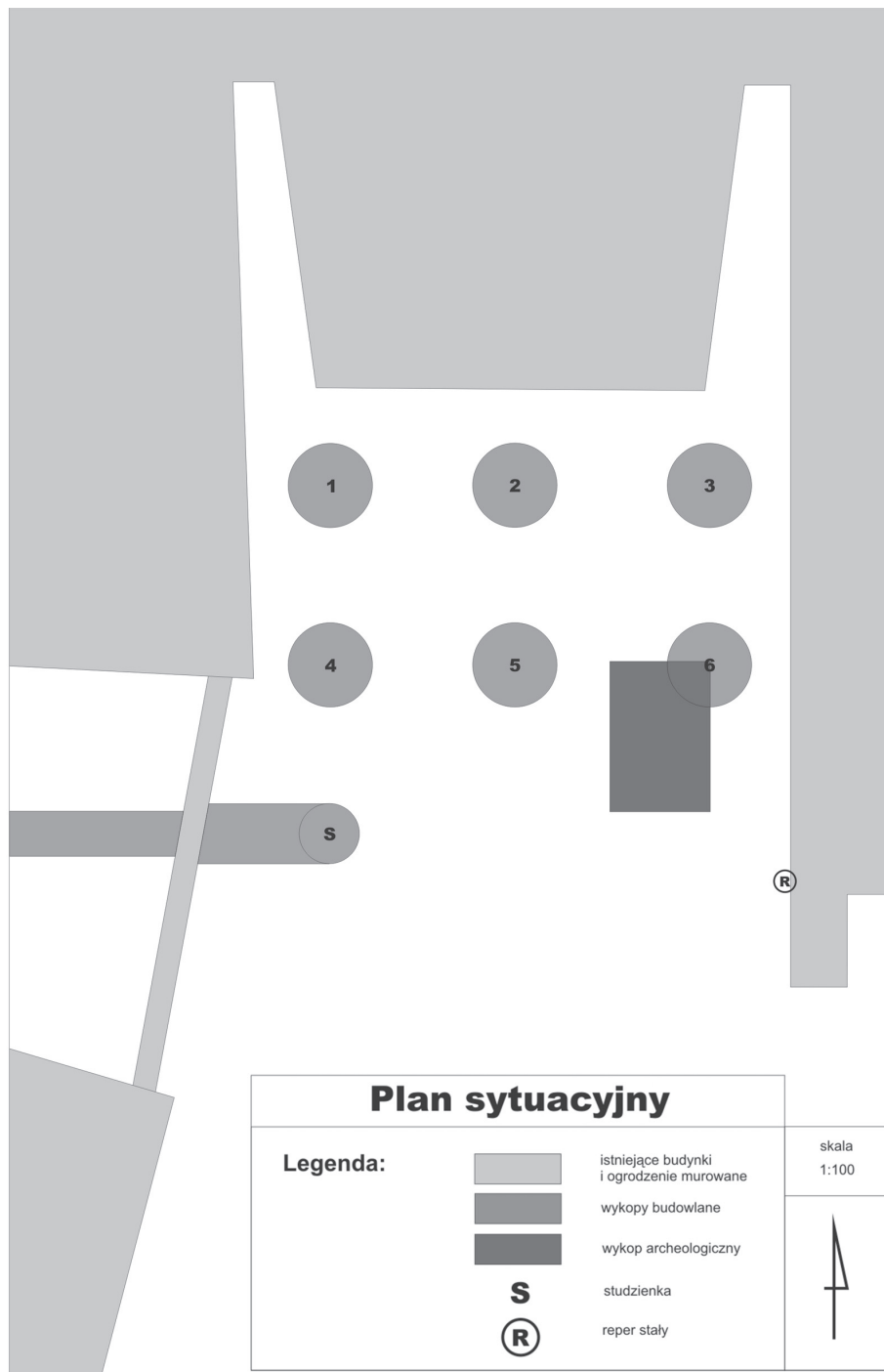
⁸⁹ Tamże.

⁹⁰ W latach 1960-1961 założono wykop w części północnej (nr VII) oraz siedem wykopów w partii południowo-zachodniej ogrodu (por. mapka ryc. 2). Ówczesne badania prowadził Zakład Archeologii Wielkopolski i Pomorza IHKM PAN. Pracami kierował dr Jan Żak wraz z mgr M. Perzyńską oraz mgr. E. Dzieciółowskim (A. Nowak, *Badania wykopaliskowe w ogrodzie arcybiskupim*, s. 75-44; M. Perzyńska, *Badania wykopaliskowe*, s. 145-159.)

⁹¹ Badania prowadziła Magdalena Sprenger pod kierunkiem H. Kóćki-Krenz.

Ryc. 2. Poznań, Ostrów Tumski. Wykopy, w których odkryto pozostałości umocnień grodowych oraz przypuszczalny przebieg wału pod koniec X wieku. Rys. D. Sprenger

Ryc. 3. Plan wykopów z 2011 r. Rys. D. Sprenger

łem ceramicznym. Interesujące nas pozostałości wału otaczającego plac katedralny wystąpiły na średniej głębokości 2,80 m od powierzchni, a więc 55,10-54,90 m n.p.m. (strop warstwy XII) w postaci warstwy jasnożółtego piasku z ciemnobrązowymi smużkami powstałymi w wyniku rozkładu drewna (fot. 2, 3). W warstwie nie było materiału zabytkowego. Z uwagi na bezpieczeństwo (a więc ze względu na niewielkie rozmiary wykopu, osiągniętą znaczną głębokość, bliskość istniejącego budynku, niezwykle deszczową pogodę oraz warstwy piaskowe) zrezygnowano z dalszej eksploracji wykopu 1. Wykonano sondaż w południowej części wykopu. Wykazał on, że poniżej spągu wykopu (a więc do głębokości około 53 m n.p.m.) zalegają przynajmniej 2 m piasku ze smużkami rozłożonego drewna, który po około metrze zmienia barwę z jasnożółtej na jasnoszarą. Smużki przebiegały na osi NE-SW; przegradzały je ślady po rzędzie pionowo wbitych pali.

Jak wspomniano, ziemne prace budowlane wiązały się z zastosowaniem jako metody fundamentowania sześciu betonowych studni o średnicy 140 cm, które następnie zalano betonem i na nich posadowiono budynek. Prace budowlane przebiegały następująco: pierwsze betonowe kręgi układano za pomocą dźwigu jeden na drugim w miejscu posadowienia studni. Następnie pracownik firmy wykonującej roboty ziemne, stojąc we wnętrzu tych kręgów, podbierał z wnętrza ziemię tak, by kręgi równo zapadały się pod własnym ciężarem. Co jakiś czas za pomocą dźwigu dokładano kilka nowych kręgów, aż do osiągnięcia liczby 14 kręgów. Pojedynczy krąg betonowy miał szerokość 51 cm, a więc osiągnięto głębokość 7,14 m poniżej powierzchni gruntu (około 50,85 m n.p.m.). Ziemię z wnętrza studni wyciągano za pomocą wiaderek podczepionych do wyciągarki elektrycznej i sypano na osobne hałdy.

Okazało się, że pierwsze warstwy zarejestrowane w wykopach pod studnie, osiągające miąższość 2,5-4 m, są przemieszane i zawierają znaczną ilość gruzu ceglanego. Praktycznie nie zachowały się nienaruszone warstwy odpowiadające osadnictwu wczesnośredniowiecznemu. Wyjątek stanowi studnia 1, w której zdołano uchwycić warstwę XI – plamisty, jasny i ciemny szary piasek z materiałem ceramicznym.

Częściowo zachowaną warstwę rozłożonych konstrukcji drewnianych przesypanych jasnożółtym bądź jasnoszarym piaskiem zarejestrowano w niemal wszystkich studniach⁹². Miąższość warstwy w studniach wahała się w granicach 1-2 m. Strop znajdował się na głębokości około 4 m od powierzchni wykopu; natomiast w studni 3 warstwa szarego piasku zawierająca smużki rozłożonego drewna zalegała już na głębokości 2,5 m. Miąższość warstwy osiągała tu średnio

---

⁹² Wyłączając studnię 2; tutaj warstwy zawierające gruz ceglany zalegały głęboko – warstwa XII musiała być usunięta podczas wcześniejszych prac budowlanych.

1-2 m. Poniżej zaobserwowano jednolity ciemnożółty bardzo mokry piasek, bez pozostałości drewna. Wyjątek stanowi studnia 6, gdzie na głębokości około 5,90 m n.p.m. w bardzo podmokłej warstwie gliny i piasku zaobserwowano chaotycznie rozrzucone fragmenty drewna. Na głębokości około 6 m występował calec w postaci szarorudej, bardzo twardej, zbitej gliny. Ponadto w studni 5 i 6 znaleziono zachowane w całości drewno, będące najprawdopodobniej szczątkowo zachowaną podstawą wału (?)⁹³ – fot. 4.

Można pokusić się o próbę obliczenia wysokości odkrytej konstrukcji drewnianej, z zastrzeżeniem, że jest to jedynie wartość szacunkowa. Uśredniając więc odległość między warstwami smużek i przyjmując wartość 10 cm oraz zakładając, że warstwa smużek stanowi pozostałość po ruszcie drewnianym składającym się z bierwion o najmniejszej grubości 10 cm, to w przypadku większości warstwy wynoszącej 2-3 m daje to około 4-6 m wysokości konstrukcji.

Interesujące jest odkrycie śladów pionowo wbitych pali. Ich pozostałości w postaci rzędu smużek odkryto w wykopie 1 (fot. 2). Zachowane w całości pale drewniane odkryto także w studni 5. Jeden z nich o wymiarach 8 × 90 cm udało się wydobyc z głębokości około 5 m od powierzchni wykopu (fot. 5), natomiast trzy pozostałe znalazły się na S przebiegu kręgu studni i zostały strzaskane pod jej ciężarem. W dawniejszych badaniach umocnień członu katedralnego natrafiano na gęsto wbijane pionowe słupy na granicy wału i ławy kamiennej⁹⁴. Być może pale te służyły także wzmocnieniu statyki konstrukcji pomiędzy elementami drewnianymi.

Powyżej pozostałości umocnień obronnych zalegała warstwa jasnobrązowego i jasnożółtego piasku, w której znaleziono ułamki fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej oraz fragmenty kości zwierzęcych (warstwa XI). Ceramika z tej warstwy datowana jest na XI w.⁹⁵ Z drewna pozyskanego ze studni pobrano próby do analiz denrochronologicznych. Być może ich wyniki pozwolą nam uściślić datowanie konstrukcji.

Odkryte pozostałości przypominają odcinek wału katedralnego przebadany przez W. Hensla w 1938 r.⁹⁶ W wynikach tych badań znajdujemy opis warstwy żółtego piasku o szarawym odcieniu, ze smużkami (warstwa XII). Strop warstwy był pofałdowany i znajdował się na średniej głębokości 55,30 m n.p.m. Zachowana miąższość warstwy wynosiła 1,3-2 m. Konstrukcję wydatowano na 1. połowę XI w. Ślady konstrukcji wałowych otaczających człon katedralny zaobserwowano również na posesjach OT11⁹⁷ oraz OT13⁹⁸.

⁹³ Na głębokości 4; 4,30; 4,50; 5; 5,75 m.

⁹⁴ W. Hensel, A. Niesiołowska, J. Żak, *Badania na Placu Katedralnym*, s. 29.

⁹⁵ Materiały z badań są opracowywane; tu informacja ustna Artura Dębskiego.

⁹⁶ W. Hensel, A. Niesiołowska, J. Żak, *Badania na Placu Katedralnym*, s. 25.

⁹⁷ T. Wiślański, *Badania wykopaliskowe w Poznaniu*, s. 7-65.

⁹⁸ A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Żak, *Badania na posesji Ostrów Tumski 13*, s. 67-219.

Pozostałości konstrukcji obronnych są dziś jednym z niewielu namacalnych świadectw świetności grodów i potęgi państwa polskiego za panowania pierwszych Piastów. Umocnienia grodu poznańskiego, kiedyś górujące nad okolicą, dziś zalegają głęboko pod ziemią. Warstwy powodziowe, śmieci, pozostałości dawnych budowli, a także celowe podnoszenie poziomu terenu sprawiły, że dziś trzeba zejść niemal 6 m pod ziemię, by obejrzeć to, co zostało z dawnych umocnień. Szczęśliwie się złożyło, że dziś każdy z nas może te relikty obejrzeć. W rezerwacie archeologicznym Genius Loci na Ostrowie Tumskim znajdują się doskonale zachowane relikty dębowych wałów wzniesionych za panowania Mieszka I.

SUMMARY

In the first part of the article the author sketches an overview of the history of architectural constructions in the state of the first Piasts. She describes the origins of the „gród” (stronghold), a construction form typical for Slavonic territories of the early Middle Ages. She also characterizes the construction technology and the kinds of fortifications used. The history of the Tum island is discussed from the beginning of settlements there in the context of the emerging Polish state. Since almost the entire knowledge of the stronghold at Ostrów Tumski is rooted in archaeological research, the history of excavations is presented from their beginnings in 1938 up to the most recent results of studies on the fortifications obtained in 2011.

Key words

fortifications, ramparts, early Middle Ages, Ostrów Tumski, stronghold, the Piast dynasty, beginnings of the Polish state, central strongholds, palatium, Mieszko, Bolesław Chrobry, foundation of Poznań as a town, Jan Lubrański